

Т.П.Федорчак

ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ:
КОМПРОМІСИ НА ШЛЯХУ
ДО КОНСОЛІДОВАНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Перше десятиліття в розвитку політичного процесу Чеської Республіки має досить точні часові межі. З одного боку, це поява Чеської Республіки 1 січня 1993 р. як самостійної держави, з іншого боку — полишення у лютому 2003 р. Вацлавом Гавелом, беззмінним її президентом (а до цього президентом Чехословаччини), своєї посади і наступне обрання новим главою держави колишнього прем'єр-міністра і лідера Громадянської демократичної партії (ГДП) Вацлава Клауса. Вказаний період мав суперечливий, неоднозначний розвиток, але його результат очевидний — перетворення Чехії на стабільну європейську державу з уже сформованою ринковою економікою й усталеною політичною системою.

Чеська Республіка — держава, що ввійшла до НАТО і Європейсько-го союзу як один з найбільш підготовлених претендентів. Нарешті, це держава, у якій зміна лідерів — «моралізатора-ідеаліста» В.Гавела на «прагматика» В.Клауса (хоча елементи ідеалізму властиві також і йому) пройшла відносно безболісно, конституційним шляхом, навіть незважаючи на попередні конфлікти між ними, та складність процедури обрання другого президента Чеської Республіки, зумовлену домінуванням у парламенті соціал-демократів і їх союзників, які висували своїх альтернативних кандидатів.

У статті за допомогою інституціонального та конфліктологічного підходів досліджується роль політичного класу Чехії у трансформаційних змінах в останні роки ХХ ст. Аналізуючи зміни в основних політичних інститутах Чехії, автор залучила аксіоматичний, ідеографічний, порівняльний, системний і статистичний методи, які сприяли об'єктивному висвітленню політичних компромісів у Чехії. Джерельну основу статті складають матеріали центральних чеських громадсько-політичних часописів, зокрема «*Lidové noviny*», «*Mladá fronta dnes*», «*Přítomnost. Politický a kulturní čtvrtletník*», «*Právo*», «*Respect*» тощо, на сторінках яких оперативно висвітлюються всі події політичного життя держави.

У 1997 р. у Чехії, в порівнянні з попередніми роками, після чергових виборів до парламенту відбулося скорочення кількості парламентських партій — з шести до п'яти, що певною мірою посприяло фактичному завершенню реструктуризації політичних сил у державі: на лівому фланзі закріпила своє домінуюче становище соціал-демократія, а на правому — внаслідок розколу колишньої ГДП виникли дві партії ліберально-консервативного напрямку. Одна з них («оновлена» ГДП) зуміла відстояти свої позиції і політичний вплив під натиском нового, але невеликого й аморфного в організаційному плані Союзу Свободи (СС). Насамкінець, Християнсько-демократичний союз — Чеська народна партія (ХДС-ЧНП) зберегла статус найбільш популярної і чітко оформленої центристської партії.

Формально, незважаючи на перемогу соціал-демократів, партії колишньої правоцентристської коаліції знову одержали більшість місць у парламенті: ГДП, ХДС-ЧНП і СС разом нараховували 102 депутатських місця з 200. Однак реальна ситуація виявилася патовою. Керівництво християнських демократів не бажало знову віддати свої голоси за обрання В.Клауса на посаду прем'єр-міністра, тоді як він зазвичай не уявляв собі можливості співробітництва

в межах нового кабінету з лідерами Союзу Свободи, що ледь не знищили його як політика. Коли президент В.Гавел доручив ведення переговорів про формування уряду М.Земану як лідеру партії, що перемогла на виборах, почала вимальовуватися можливість нестандартної «ліво-правої» коаліції у складі ЧСДП, ХДС–ЧНП і СС. Однак Союз Свободи з ідеологічних міркувань рішуче відмовився від участі в такому уряді. Як відзначає М.Кліма, «той факт, що не вдалося створити нормальний уряд більшості, будь то правочи лівоцентристський, свідчить про збереження ідеологічних забобонів і велике значення особистої неприязні...»¹. Варто зазначити, що відносини майже між усіма лідерами парламентських партій — В.Клаусом і Я.Румлом, В.Клаусом і Й.Луксом, Я.Румлом і М.Земаном — у досліджуваній період були досить далекі не лише від дружніх чи хоча б нейтральних, але навіть від коректних, підкреслюючи тим самим, що серед найвищих представників політичного класу Чехії відсутні взаєморозуміння та навіть бажання поступитися власними інтересами заради досягнення стабільності у внутрішній політиці держави.

Водночас умови, які запропонували соціал-демократи своїм потенційним партнерам, були надзвичайно вигідними. На переговорах з Й.Луксом (ХДС–ЧНП) і Я.Румлом (СС) лідер ЧСДП М.Земан заявив, що згідний з розподілом міністерських посад у майбутньому коаліційному уряді між трьома партіями в пропорції 8:4:4 — при тому, що співвідношення місць у Палаті депутатів, здобутих соціал-демократами, ХДС–ЧНП і Союзом Свободи (СС), складало приблизно 3 : 1 : 1 на користь ЧСДП². Крім того, незважаючи на те, що його партія одержала найбільшу кількість голосів виборців, М.Земан висловлював готовність відмовитися від посади прем'єр-міністра на користь Й.Лукса як компромісної фігури, більш прийнятної для лібералів із Союзу Свободи, ніж сам М.Земан, що мав репутацію лівого соціаліста³. Християнські демократи погодилися з пропозицією ЧСДП, однак Я.Румл відкинув її з ідеологічних міркувань. Він заявив, що Союз Свободи не бажає «обманювати виборців», адже в ході передвиборної кампанії СС виступав з досить гострими нападками і на «прокомуністичних» соціал-демократів, і на «наскрізь корумпованих» громадянських демократів⁴. Отже, можливості створення в Чехії уряду, який би користувався підтримкою парламентської більшості, в перші дні липня 1998 р. не було.

Вихід з цієї ситуації знайшли, підписавши 9 липня 1998 р. у Празі політичну угоду — «Договір про створення стабільного

політичного простору в Чеській Республіці, укладений між Чеською соціал-демократичною партією і Громадянською демократичною партією». Її підписали після кількадечних переговорів між керівництвом Чеської соціал-демократичної партії (ЧСДП) і Громадянської демократичної партії. У чеському політикумі і ЗМІ цей документ дістав коротку назву *опозиційний договір*, а науковці охарактеризували його як *політичний землетрус*⁵. Дійсно, переважній більшості чеського суспільства важко було зрозуміти і змиритися з тим фактом, що дві провідні партії, які впродовж останніх п'яти років виступали як непримиренні суперники, не лише уклали політичне перемир'я, але й фактично поділили між собою владу в країні. Адже ще незадовго до цієї події лідери ЧСДП і ГДП категорично відкидали можливість співпраці між двома партіями. Так, М.Земан заявляв, що «велика коаліція ЧСДП і ГДП була б з обох боків обманом виборців»⁶. Таку ж думку висловлював В.Клаус, підкреслюючи, що «спекуляції про те, що ГДП могла б після виборів змиритися з існуванням соціал-демократичного уряду меншості, не мають під собою підстав»⁷.

Вважаємо, що доводами на користь опозиційного договору стали, по-перше, дійсно патова ситуація, яка склалася на чеській політичній арені після виборів 1998 р.; і, по-друге, необхідність збереження стандартних механізмів парламентської демократії, хоча б і шляхом такого неординарного політичного рішення, як цей договір — плід класичної інтерпретації політики як «мистецтва можливого». В результаті *опозиційний договір* розблокував політичну систему Чехії — без включення механізмів зміни конституційних принципів парламентської демократії, зберігаючи, водночас, пропорційне представництво політичних партій у парламенті Чехії.

Подібні приклади взаємодії двох провідних чеських політичних партій вже були й раніше. Так, після виборів 1996 р. ЧСДП і ГДП досягли домовленості, за якою соціал-демократи набули право зайняти основні посади в нижній палаті в обмін на сприяння правоцентристському уряду меншості під час голосування питання про довіру йому в парламенті. Але *опозиційний договір* 1998 р. помітно розширив межі співробітництва між ЧСДП і ГДП. По-перше, соціал-демократичний уряд, який М.Земан, за положеннями договору, сформував і привів до влади у липні 1998 р., користувався значно меншою підтримкою парламенту, ніж останній уряд В.Клауса в 1996–1997 рр. (відповідно 74 і 99 депутатів). Тож підтримка ГДП була єдиною необхідною і достатньою умовою існування

кабінету М.Земана. Опозиційний договір не обмежився поділом посад в уряді й обох палатах парламенту між двома партіями, а намітив подальшу програму їх співпраці, спрямовану на зміну всієї моделі державно-політичного устрою Чехії. Обмеження президентських повноважень стало другою важливою метою партій-партнерів, тому що В.Гавел різко критикував нові взаємини ГДП і ЧСДП, вважаючи опозиційний договір грубим обманом виборців і безсоромним поділом влади, який потенційно може створювати загрозу основам громадянського суспільства в Чехії⁸.

Для системи політичних партій Чеської Республіки і чеського суспільства на загал угода між ЧСДП і ГДП мала два важливі наслідки. По-перше, відбулася консолідація ряду невеликих політичних суб'єктів, існуванню яких загрожувала сформована після виборів 1998 р. монополія двох великих партій на владу. По-друге, зростало відчуження між елітою політичного класу Чехії і громадянським суспільством, яке почало сприймати партії як структури, зацікавлені в поділі владних повноважень, лобіюванні інтересів окремих груп правлячої еліти (великого бізнесу, чиновників тощо), замість того, щоб виконувати споконвічну функцію політичних партій — представництво і захист інтересів широких соціальних верств.

Перша тенденція проявилася вже в 1998 р., коли християнські демократи, які вперше з 1918 р. змушені були перейти в опозицію, зав'язали тісні контакти з іншою невеликою опозиційною партією — Союзом Свободи, а згодом також і з Громадянським демократичним альянсом та Демократичним союзом. Співпраця цих політичних сил розпочалася восени 1998 р., коли вони спільною коаліцією взяли участь у виборах до Сенату і місцевих органів влади. Згодом ці політичні сили формально уклали домовленості про спільну політичну стратегію (вересень 1999 р.), а через рік посилили свої рішення у так званій «Святовацлавській угоді», підписаній лідерами чотирьох партій 28 вересня 2000 р. (у день Святого Вацлава). Угода передбачала спільну позицію нової «коаліції чотирьох» по кількох основних політичних питаннях. Найперше — протидію подальшій монополізації чеської політичної сцени ГДП і ЧСДП; та тісне співробітництво чотирьох партій у ході передвиборних кампаній на місцевому і парламентському рівнях. Члени коаліції вирішили створити спільний список кандидатів на виборах до Сенату восени 2000 р. і Палати депутатів у 2002 р.⁹.

Коаліція спробувала позиціонувати себе в політиці Чеської Республіки як силу, що однаково протистоїть і соціал-демократам, і громадянським демократам, звинувачуючи їх у тому, що вони віддали програмні цілі своєї політики в жертву владним амбіціям. Не меншу роль відіграли і суспільні ініціативи (1999 р.), спрямовані проти ініціаторів опозиційного договору, які висловлювали антисистемний протест значної частини чеської громадськості. 23 липня 1999 р. була опублікована декларація «Імпульс — 99», під якою підписалися 186 провідних суспільних діячів. Мету авторів декларації згодом пояснив один з її ініціаторів, політичний радник В.Гавела, політолог І.Пеге, заявивши, що це був протест проти того, що «партнери по (опозиційному — Т.Ф.) договору продовжують зберігати політичний режим, який по своїй суті є антигромадянським». І.Пеге вважав, що головна мета договору — «надати двом політичним партіям контроль над більшістю сфер суспільного, політичного й економічного життя. Ця партократія небезпечна і тим, що зводить демократичну дискусію в країні до угод двох партійних секретаріатів, які діють насамперед у власних інтересах... Громадянину нав'язується роль пасивного споживача партійної політики, яка до того ж найчастіше є лише віртуальною грою... Мова йде про боротьбу між прихильниками демократичного відкритого суспільства і тими, хто прагне обмежити його в інтересах збереження власної влади й особистих вигод»¹⁰. До початку осені 1999 р. свої підписи під декларацією «Імпульс — 99» поставили майже дві тисячі чоловік, серед них — архієпископ Празький і примас Чеський кардинал М.Влк, президент Чеської академії наук Р.Заградник, віце-президент Національного банку З.Тума, профспілковий лідер сенатор Р.Фалбр, відомий кінорежисер, лауреат премії «Оскар» З.Сверак та інші¹¹.

Незважаючи на таких відомих суспільству підписантів, явну паралель, проведену організаторами «Імпульсу — 99» між їх ініціативою і дисидентською «Хартією — 77», і непряму, але безсумнівну підтримку нового суспільного руху з боку Граду (у Граді розміщена резиденція глави держави)¹², «Імпульс — 99» не об'єднав розрізнені і невдоволені опозиційним договором та його політичними наслідками соціальні верстви і групи. Основною причиною, мабуть, варто вважати принципово антисистемну спрямованість цієї суспільної ініціативи, моралізаторський пафос її організаторів, які засуджували не лише конкретний політичний курс двох найбільших чеських партій, але й «аморальний» характер політики як такий.

Конкретнішим і організованішим виявом суспільного невдоволення ситуацією в Чехії була акція «Дякуємо, забирайтесь!», організована в листопаді-грудні 1999 р., у 10-у річницю *оксамитової* революції колишніми лідерами студентського руху, що брали участь у подіях 1989 р. У багатьох містах Чеської Республіки відбулися багатолюдні мітинги, учасники яких вимагали відставки керівництва обох *договірних* партій, уряду і парламенту¹³. Але й ці виступи не мали серйозних наслідків. Організатори акції не були готові до такої значної суспільної підтримки і відверто розгубилися, почувши звернені до них вимоги створити ефективну політичну «третю силу», здатну протистояти ГДП і ЧСДП. Отже, у русі «Дякуємо, забирайтесь!» більшою мірою, ніж у «Імпульсі — 99», відслідковувалося прагнення певної частини суспільства до інституціоналізації політичних сил, які протистояли опозиційному договору і його основному результату — домінуванню двох найбільших партій.

Однак очікувані зміни не відбулися, і невдоволення політичною ситуацією перейшло в латентну форму, знаходячи свій вираз, у кращому разі, в наріканнях політологів і публіцистів, вороже налаштованих щодо *опозиційно-договірної* системи. «Політика в Чеській Республіці, — наголошував І.Пеге, — стала безглуздим ритуалом, набором політичних комбінацій... Ніхто з ветеранів чеської політики десяти посткомуністичного років не показав себе здатним виробити нові ідеї і концепції. Політика дійшла до рівня безперервної боротьби за владу й особисті випадки. Чеська Республіка страждає від абсолютної неефективності політичної еліти»¹⁴. Негативне ставлення значної частини суспільства до політичної еліти і її дій виразилося наприкінці 90-х рр. у падінні довіри до більшості політичних інститутів. Характерно, що рівень довіри до окремих політиків залишався набагато вищим, ніж до «інститутів-колективів, ефективність яких залежить від їх здатності домовлятися та йти на компроміси»¹⁵. Так, за даними соціологічного опитування, проведеного фахівцями університету Т.Г.Масарика у 1998 р., Президентові Чеської Республіки В.Гавелу довіряли 60 % респондентів, не довіряли — 23 %; довіру прем'єр-міністру М.Земану висловили 50 % опитаних, недовіру — 27 %. Водночас Кабінету Міністрів у цілому довіряли лишень 26 % респондентів, не довіряли — 51 %; рівень довіри парламенту і політичним партіям показав ще нижчу оцінку — 15 % у кожному випадку (недовіра — 64 % і 55 %, відповідно)¹⁶.

Невдоволеність широких верств населення існуючим станом справ призвела і до зростання аполітичності багатьох громадян, відразу до політики як такої, внаслідок чого відбулося різке зниження активності чеських виборців. Особливо наочно це виявилось в листопаді 1998 р., коли відбулися вибори до Сенату і місцевих органів влади. Зазначимо, що відповідно до Конституції Чеської Республіки Сенат (верхня палата парламенту Чехії) складається з 81 сенатора. Третина сенаторів, тобто 27, обирається кожні два роки за мажоритарною двокруговою системою в одномандатних округах. Перші вибори до Сенату ЧР, коли обиралися всі сенатори, відбулися в 1996 р., другі (часткові) вибори — у 1998 р., треті — в 2000 р., четверті — наприкінці 2002 р.¹⁷ Вперше за всю посткомуністичну історію Чехії на виборчі дільниці в першому турі сенатських виборів прийшло лише 42,4 % громадян, які мали право голосу. В другому ж турі взагалі спостерігався «виборчий колапс»: голосували всього 20,4 % чеських громадян, а в деяких виборчих округах явка була ще нижчою — 14,5 %¹⁸. Проте деякі коментатори вбачали причину цього явища не стільки в загальному невдоволенні населення політичною ситуацією в країні, скільки в непопулярності Сенату як інституту, в недостатній чіткості його функцій і поширених серед громадян у суспільстві сумнівах щодо доцільності самого існування верхньої палати парламенту¹⁹. Рейтинг довіри до Сенату наприкінці 1998 — початку 1999 р. становив 11–15%²⁰.

Переконали до перемоги на виборах до Сенату одержали партії, які ввійшли до «коаліції чотирьох» (ХДС–ЧНП, СС, ГДА і ДС). Вони вели боротьбу за 13 з 27 сенаторських крісел. Громадянські демократи провели 7 своїх кандидатів, соціал-демократи несподівано зазнали нищівної поразки, одержавши всього 3 місця. До Сенату ввійшли два кандидати від комуністів²¹. Для ЧСДП перші півтора року після підписання опозиційного договору були особливо складні. У 1998–1999 рр. відбувалось неухильне падіння рейтингу соціал-демократів, що у грудні 1999 р. дійшов до 16 %, тоді як популярність громадянських демократів та комуністів досягла 20–22%²². Прем'єр-міністр М.Земан, будучи, до певної міри, більш правим, ніж самі праві (так, лише при уряді соціал-демократів почалася приватизація найбільших чеських банків і помітно зріс приплив іноземних інвестицій у Чеську Республіку), все ж при кожному зручному випадку нещадно критикував своїх попередників із правого табору. Вислів *випалена земля* (*spalená zeme*), яким

соціал-демократичний прем'єр-міністр охарактеризував стан країни на момент свого приходу до влади, став частиною чеського політичного фольклору, як колись його фраза «взяти уряд за горло». Водночас, незважаючи на всю дошкульність і образність висловів М.Земана, психологічний вплив опозиційного договору на ту частину електорату ЧСДП, яка підтримала партію на виборах як чітку альтернативу правим, був негативним: ці виборці були вкрай розчаровані її угодою з ГДП. Натомість чітко оформлений та ідеологічно згуртований електорат громадянських демократів сприйняв опозиційний договір спокійніше — як вдалу політичну знахідку, що дає правим можливість певною мірою контролювати політику лівого кабінету. Відносно ж зростання популярності комуністів можна пояснити насамперед відходом від ЧСДП ліво-радикальної частини протестного електорату (після укладення опозиційного договору). Крім того, комуністи заручилися підтримкою тих громадян, які виступали проти вступу Чехії до НАТО навесні 1999 р.

Восени 1999 р. між соціал-демократами і громадянськими демократами відбулися складні переговори щодо проекту закону про вибори. ГДП усіяко намагалася домогтися від ЧСДП нових поступок, а коли переговори не дали бажаних результатів, то виступила з ініціативою про ліквідацію опозиційного договору, про відставку соціал-демократичного кабінету і формування уряду великої (так званою райдужною) коаліції, до якої могли б увійти представники всіх парламентських партій, крім комуністів, тобто громадянські демократи, соціал-демократи, християнські демократи і Союз Свободи. Швидше за все, пропозиція ГДП була лише новим засобом тиску на соціал-демократів, «лясканням батога, яке мало справити вплив на непіддатливу ЧСДП»²³.

Додатковим засобом такого тиску стала відмова громадянських демократів схвалити запропонований урядом проект державного бюджету на 2000 р. У результаті в жовтні 1999 р. Чехія вступила в смугу нової політичної кризи, ознаменованої, з одного боку, загостренням протиріч між партнерами з опозиційного договору, а з іншого боку — загальною соціальною напругою, що знайшла свій вираз у масовій акції «Дякуємо, забирайтесь!». Бюджет фактично став предметом політичного торгу: ГДП виражала готовність затвердити його, але лише в тому разі, якщо ЧСДП погодиться прийняти проект виборчої реформи у вигідному для громадянських демократів вигляді. Зрештою, кризу в середині політичного

класу вдалося вирішити у січні 2000 р., коли було підписано так званий *патент взаємної підтримки*, який став продовженням опозиційного договору і відкрив новий етап сучасного політичного процесу Чеської Республіки.

¹ Klima M. Kvalita demokracie v České republice a volební inženýrství. — Praha, 2001. — 248 s.

² Právo. — 1998. — 3.VII.

³ Lidové noviny. — 1998. — 6.VII.

⁴ Voráček E. Mitteleuropäische Lage und politische Stabilität in Tschechien. Zivilgesellschaft und demokratische Konsolidierung // Transition — Erosion — Reaktion. Zehn Jahre Transformation in Osteuropa / Ed. D.Schorkowitz. — Frankfurt a. Main, 2002. — S. 319–342.

⁵ Právo. — 1997. — 15.V.

⁶ Lidové noviny. — 1998. — 10.VI.

⁷ Žadoucí je člověk zásadový a konsensuální. Rozhovor s prezidentem republiky Václavem Havlem // Přítomnost. Politický a kulturní čtvrtletník. — 2001. — Č. 1. — S. 13–15.

⁸ Текст Святовацлавської угоди див., наприклад: Lidové noviny. — 2000. — 29. IX.

⁹ Pehe J. Impuls 99 v kontextu současného politického vývoje // Respect. — 2000. — 29. III.

¹⁰ Stranský M.J. Impuls 99 — Consensus and Confrontation // The New Presence. — 1999. — № 9. — P. 2–8.

¹¹ Див., наприклад: A Crying Need for Intellectuals. Interview with Czech President Václav Havel // The New Presence. — 1999. — № 4. — P. 1–5.

¹² Див.: Lidové noviny. — 1999. — 18, 20, 21.IX; Právo. — 1999. — 18–20.IX. та ін.

¹³ Pehe J. A Year of Stagnation // The New Presence. — 1999. — № 2. — P. 5–10.

¹⁴ Muller K., jr. Češi a občanská společnost // Politologická revue. — 2001. — Č. 2. — S. 24–34.

¹⁵ Конституція Чеської Республіки з 16 грудня 1992 року // Конституції нових держав Європи та Азії. — К.: Право, 1996. — С. 496–499.

¹⁶ Právo. — 1998. — 23.XI. 16. Там само.

¹⁷ Právo. — 1998. — 18.XI.

¹⁸ Právo. — 1998. — 29.X; 1999. — 27.I.

¹⁹ Statistická ročenka České republiky. 1998. — Praha, 1999. — 720 s.

²⁰ Čermák M. Václav Klaus, Miloš Zeman: Souborný portrét. — Praha, 1998. — 224 s.

²¹ Respect. — 1999. — Č. 45. — S. 20.

²² České strana sociálně demokratická // Mladá fronta dnes. — 2002. — 1. VII.